

2. Историята на детството и представата за детето



Селско и градско дете в началото на 40-те години

Родена съм в град Кукуш: имала съм брат, седем години по-голям от мене, но починал на петгодишна възраст от пневмония, сестра ми беше две години по-малка от мене, с нас живееше баба ми Танка (майка на баща ми). Слаба ми е представата за къщата, но зная, че до нас е имало голяма бахча и си спомням един силен дъжд, а слънце грее, ние стоим до един висок прозорец и се радваме на мехурите, които се образуват от големите капки...

...Сега малко кукушки - сутрин майки на ще ни съ-

буди: "Айде момички, станувайте, погледнайте под перничките да видите дали ви е дунсел нещо мишут - ето пак има чиколатчета, айде ся елайте на софрата да си изпийте по една чашка млекце от нашта крава, Ленко, фати арно чашата да не ти падне, ки са скърше, ки ти се истуре млекто, ки ти се извале фустанчето и ки плачиш."¹

2.1. Детството като историческа категория

За да пристъпим към темата за историческия характер на детството и отношението към детето започваме с един детски спомен.

Разказът на възрастната жена от Кукуш представя една картина на детството в малкото семейство в началото на нашия век. В разказите за това време често пъти се отразява високата детска смъртност дори и в средните градски среди, където е родена разказвачката София Гутова.²

Семейството е изгубило едно дете от пневмония и са останали две момиченца. В по-нататъшния разказ става ясно, че по време на бягството от Кукуш през лятото на 1913 г. майката, която е бременна, ражда мъртво дете.

Грижите за децата и вниманието към тяхното здраве, образование и бъдеще заемат важно място в живота на това семейство: момченцето е починало от пневмония, но запомнената диагноза показва, че го е лекувал лекар - професионалист. По-късно въпреки материалните трудности и двете момичета завършват гимназия, и двете отиват в университета.

Дори осемдесет години по-късно София Гутова си спомня майчините думи, които са я пробуждали от сън като дете. Жив е споменът за гласа и говора на майката, за приготвената преди децата да станат от сън топла закуска, за тревогата да не би момиченцата да страдат за изцапаните роклички, ако си разлеят млякото, за изненадите и игрите, които майката е подготвила за децата: скритите за тях под възглавниците - уж от мишката - шоколадчета. Децата се пробуждат за радостите, които ги очакват през деня и дори тежката бежанска съдба по-късно и дългите години на непоносима



В края на XIX век и градските семейства са с много деца. На снимката: семейство от Троян

бедност в София не изличават спомена от и дилчното преживяване от детството.

Отделяме повече място на този спомен, защото според съвременната представа детството е именно такъв защитен период в живота на индивида, свързан с уютата и сигурността на малкото семейство и родителската любов и грижа. Отговорността и грижата за

детето се падат на възрастния.

Ако съпоставим разказа от детството на София Гутова с други жизнени истории от това време, ще видим, че повечето от нещата, които приемаме за естествени в нейния разказ са по-скоро типични за определена социална среда. Друго е детството в богатите семейства, или в градските низини, различна е картината в селата, съвсем друга е съдбата на децата, загубили родителите си.

"Моят дядо Георги - разказва семейната история един

съвременник от с. Ракитово - остава без баща на 6 годишна възраст, а майка му е бременна с последното дете. Така той е още малък, но заедно с по-големия му брат стават ратайчета по чуждите къщи за да издържат майка си и трите си сестри. С много труд двете момченца изплащат дълговете, които били наследили от баща си, а после купуват волове и каруца. Така постепенно събират пари и закупуват два парцела земя за да си построят къщи. Сестрите започват да помагат като тъкат китеници за да припечелват нещо, а най-малката вършела домакинската работа. От 7 годишна започнала да меси хляб, но понеже била още малка и слабичка, месейки хляба, плачела."³

Такова детство, в което децата се грижат за оцеляването на семейството от 6 - 7 годишна възраст дори до началото на двадесети век също се смята за "нормално" в цяла Европа. Обикновено тези деца са принудени да правят това за сметка на училището или редом с него. Детският труд до определена възраст се забранява в индустрията, но в земеделските стопанства той продължава да се използва почти неограничено. При това в България въпреки задължителното начално образование училището успява да обхване до войните едва около половината от децата.

От детството в началото на века, когато в Европа на много места изглежда естествено децата да изкарват сами прехраната си като индустриални и земеделски работници и дори да се грижат за семействата си, до днешната огромна индустрия, чрез която се задоволяват потребностите на децата, понятието за детство видимо се е променило. Представата за детството, което да е обградено с грижи и внимание от страна на родителите и защитено от несгоди, отговорности и тежък труд, характерна за по-високите социални среди в началото на века, до голяма степен е станала всеобща.

Рут Бенедикт обобщава тази представа: "*В нашата култура противопоставянето между дете и възра-*

стен е изключително силно изявено - пише тя - детето трябва да бъде предпазвано от страшното в живота, а възрастният трябва да устоява без да рухне. Детето трябва да е послушно, а възрастният трябва да управлява това послушание. Всичко това са догми на нашата култура - догми, които общо взето липсват в другите култури..."⁴

Историята на съвременните представи за "нормално детство" е от съществено значение за историята на благотворителността за деца, защото може да покаже до каква степен благотворителността за деца е резултат на възприемането на определени норми на отношението към децата в обществото, и се стреми да наложи определено разбиране за детството. Заедно с това историята на детството има за цел като възкреси исторически различни форми на отношението към децата да засили чувствителността към тях, да съпостави съвременното отношение към отделните групи деца с мястото на децата в света на възрастните някога, и да открие наследени от минали епохи нагласи към тях.

2.2. Началото на историческите изследвания на детството. Филип Ариес

Началото на научното изследване на историята на детството се свързва с името на френския историк Филип Ариес. Неговата книга "История на детството"⁵ отдавна е преведена на повечето европейски езици и е влязла в университетските програми по история, педагогика и социология. Ка-

то самостоятелен клон на историческо изследване в последните двадесет години историята на детството мобилизира многообразни качествено нови исторически извори: демографски данни и статистики, произведения на изкуството, автобиографии и дневници, медицински и училищни документи и предмети от частния живот: лични и семейни албуми, играчки, детски дрехи, детски стаи и т. н. Заедно с това тя намира много допирни точки с други направления в историческите изследвания: история на семейството, на частния живот, история на жените, на училището, на социалната политика, история на определени събития или исторически периоди (двете световни войни, времето на националсоциализма и много други).⁶

Основните тези на Филип Ариес продължават да се дискутират и днес. Според него модерното понятие за детството, както и детството като отделна от останалите възрастова категория са исторически продукт.⁷ Не, че далечното минало не е имало понятие за детство, но до Късното Средновековие според него няма качествена разлика между дете и възрастен - разликата е по-скоро количествена: децата се възприемат като малки възрастни:

"Твърдя, че то (традиционното общество) имаше слабо развита представа за дете и особено за подрастващ. Продължителността на детството беше ограничена върху най-ранната детска възраст, т. е. върху периода, когато малкото съществува не може да се придвижва без чужда помощ, следователно дори когато детето едва се справяше физически, то бе причислявано без преход към възрастните, като поделеше с тях и игрите, и труда."⁸

Преходите между отделните възрасти изглеждат по-скоро плод на линейно развитие. Терминологията, която обозначава детството и младостта се отнася и за други категории зависими хора, и не е непременно специфично възрастова. Филип Ариес анализира и данните за детската смърт-



ност във взаимовръзка с отношението към децата. Той смята, че отношението на възрастните към децата се определя в голяма степен и от изключително високата детска смъртност. При тогавашната ситуация, когато едва около половината или дори по-малка част от децата са достигали до зрелост, дълбоко емоционалното отношение към децата според Филип Ариес не е могло да бъде достигнато. Родителите биха

полудели от скръб от загубата на толкова много деца. При положение, че раждаемостта е била също много висока и раждането на всяко следващо дете не е могло да бъде предотвратено, родителите не са могли да развият силни чувства към своите деца.

Заедно с това обаче, Филип Ариес смята, че децата са растели в света на възрастните без да бъдат систематично изключвани от него, както става по-късно, без да бъдат отделяни в специфични детски "гета" - детски стаи или училища. От самите деца не се е очаквало специфично поведение и невинност, напротив, децата растат без сексуалната репресия на Новото време. Децата носят същите дрехи, играят същите игри и работят подобна работа като големите, а възрастните също не са чужди на света на приказките и игрите - ситуация, която в третия свят и през двадесети век не е много променена. Така Филип Ариес рисува един свят, в който възрастните са били по-инфантилни от днешните, а децата са били включени в онези основни сфери от света на възрастните, от които по-късно те са изключени: труд и сексуалност.

Възпитанието като специфична дейност тогава не е било разграничено, а образованието е обучение. Семейството не е отделна емоционална среда, като дотогава родът, както и други - например съседски структури са по-съществени контактни общности за детето от малкото семейство. Хората обитават общи помещения и с децата са ангажирани не само и не толкова родителите, а и други колективи като селото, рода и съседите. Животът е белязан от социалитет и колективност и не е възможен фамилен интимитет.⁹

Филип Ариес открива времето на разграничаването на детството от възрастните в края на Средновековието и началото на Новото време. То се оформя като отделна възрастова група, която е зависима от възрастните и на която се отреждат отделни качества. Той вижда това като процес на обезправяване на децата: те се отделят пространствено от света на възрастните и от техните дейности, а фазата на тяхното подчинение постепенно се увеличава. Увеличава се времето, което се отделя специално на децата и същевременно заниманията с тях стават важен дял в семейното ежедневие. Появата на детската стая е именно "гетоизирането" на детето, то се озовава в изкуствен свят, населен от умалени или превърнати в приказни герои елементи на действителния живот: плюшени мечета, кончета и други животни, кукли и кукленски къщи, по-късно - влачета и коли и т.н. Семейното инфантилизиране на детето при постоянния надзор на възрастните според Филип Ариес намалява възможностите му да събира самото то опит. Това е свързано и с неговото цивилизиране - учене на маниери и подтискане на естествени реакции. Ако това е моделът на бюргерското семейство, то през XIX и XX век, той прониква постепенно и в работническото семейство и обуржоазява и неговия бит по отношение на възпитанието на децата.¹⁰

Така се създава моделът на това, което наричаме "нормално детство" - детството като период на защитеност, по-

топен в емоционалността и специалните грижи на малкото семейство, представата за който и днес носи много от чертите на създадения през XIX и XX век модел.¹¹

2.3. Обичани и/или отхвърляни деца. Дискусии за историческия характер на отношението към децата и родителската любов

Филип Ариес очертава основните дискуссионни полета в научното изследване на историята на детството: ако детството е и социалноисторическа категория - какви са посоките на неговото развитие? Може ли то да се разглежда като процес на обезправяване на децата, като инфантилизиране и гетоизиране, с което те постепенно губят възможността за равноправно участие в света на възрастните? Ако семейната емоционалност по отношение на децата е исторически нова, какво означава това за майчината любов - не е ли тя извънисторически феномен, или е породен от еволюцията инстинкт? Възможно ли е равнодушието към децата от страна на родителите? Или равнодушието към децата в по-широк обществен кръг?

Тези въпроси за отношението към децата в семейството и извън семейната среда в обществото, и особено за отношението към отделни групи деца: подхвърлени, извънбрачни, просяци и т. н. са пряко свързани с темата за развитието на благотворителността и социалната политика към децата. Това развитие може да покаже какви стереотипи към децата изобщо или към отделни групи деца са били исторически възможни, кои от тях се преодоляват и как се институционализират новите нагласи.

Предизвикателството да се намерят онези отношения и чувства, определящи мястото на децата в обществото и в семейството в различни времена, насочва множество историци към анализ на количествените показатели, които характеризират шансовете, които възрастните дават на оцеляването на децата. Най-дискутираните количествени показатели са раждаемостта и детската смъртност. Допускането, че изключително високата детска смъртност в Европа до XVIII век може да е била резултат не само на равнището на хигиената и медицинските познания на тогавашните низини, а за нея допринася и съзнателно нехайното отношение към децата в семейството, е една от най-дискутираните и оспорвани теми на исторически възможното отношение към детето.

Анализът на данните за детската смъртност в различни региони и обществени среди в миналото както при Филип Ариес, така и при други автори, има непосредствено значение за откриването на нормите на отношението към децата. Правили ли са родителите и изобщо възрастните всичко възможно според тогавашните условия да запазят живота на децата? Можели ли са да предотвратят смъртта на повечето деца? Ако възрастните са се стремили да запазят живота на някои деца (момичета, момчета, по-големи, по-малки, доведени, заварени, извънбрачни и пр.) повече отколкото на други, кои деца са били с повече шансове?

Разсъжденията за детската смъртност през седемнадесети век отвеждат известния канадски историк на семейството Едуард Шортър към извода, че много родители по това време смятайки, че не могат да отгледат толкова много деца, колкото създават, са гледали на детската смъртност като на заместител на абортите.¹² Той приважда данни и изказвания на родители, които показват радостта им от първите деца и тяхното отчаяние по-късно от появата на нови деца. Други факти, които според него свидетелстват за това отношение е съзнателната липса на хигиена - децата не се раждат на най-чистите места в дома, а обратно - в най-



В царството на играчките - Констанца Ляпчева с братята си в края на XIX век

скрити и занемарени; децата системно са били упоявани за да не плачат и пречат и са отглеждани с много други опасни и вредни за тях практики.

На този фон Едуард Шортър смята, че съвременното отношение към детето е резултат на развитие в последните два века от XVIII век насам. Той приема, че дори през Новото време отношението към детето е белязано от индиферентност и дори от враждебност, и че то е било изцяло чуждо на детската перспектива и способността на възрастните да се поставят на мястото на детето.¹³

Дали обаче наистина има връзка между неоспоримо високата детска смъртност до XVIII век в Европа и емоционалното отношение към детето? Това е изключително съществено от гледна точка на историческата промяна в обществената ценност на децата. Този въпрос остава отворен според немската изследователка на детството Ирене Хардах-Пинке.¹⁴ Още по-важно според нея е това, че самата смърт, тълкуването на откъдното и религиозната представа за тях са били в традиционното общество съвсем

други: смъртта е преход към вечен живот. Тя обаче също смята, че не всички деца са били еднакво добре дошли в семейството. Родителската любов не е била универсална. Майчината любов според Ирене Хардах-Пинке е съществувала, но не е дарявала еднакво всички деца.¹⁵ В дискусията за историческия характер на майчината любов френската авторка Елизабет Бадинтер добавя, че тя е съществувала в миналото, но че обществото дълго време не я приема като първостепенна норма на отношение към децата и започва късно да цени нейните прояви и да я демонстрира открито. То потиска дълго време нейните изяви, не поощрява нежността и любовта към децата, и затова "тя изчезва от много сърца".¹⁶

В книгата си "Майчината любов" Елизабет Бадинтер защитава историческата обусловеност на това чувство: то съществува като антропологическа възможност, а не като универсална константа и може и да не се развие. Тя подробно анализира практиката на масовото даване на децата на отглеждане през XVII - XVIII век във всички социални среди във Франция, при което детската смъртност е била изключително висока. На възраженията на защитниците на майчината любов като инстинкт, тя задава въпроса: не е ли все пак майчината любов отношение, което се изразява в действия и грижи? И ако децата масово са били изпращани на отглеждане далеч от вкъщи, или да работят на чуждо място съвсем от малки, как майчината любов е намирала своите форми тогава?¹⁷

Промяната в общественото признание на майчината любов открива простор за развитието на благотворителността за деца. Когато обществото започва да цени майчината любов и да я приема като неотменна проява на жените, то създава периметъра на обществената благотворителност за деца, защото тази благотворителност се приема и като нейно продължение, като "социално майчинство", като естествено проявление на женската същност.¹⁸

2.4. "Историята на детството е кошмар..." Периодизацията на историята на отношението към децата на Ллойд де Маус

Един от най-горещите защитници на идеята за еволюцията в отношението към децата е американският учен Ллойд де Маус - също един от класиците на изследванията по история на детството.¹⁹ Той изцяло се противопоставя на тезата на Ариес, че децата се били по-пълноценно приемани като личности в миналите векове, че са се радвали на по-голяма свобода, а семейството и училището са ограбили тези възможности.

Де Маус въвежда шест исторически периода от античността до двадесети век, които са шест стъпала към съвременното отношение към детето с уговорката, че има значителни регионални и класови различия в това отношение. Подкрепен от значителен изворов материал, Ллойд де Маус защитава тезата, че историята на детството е **"кошмар, от който именно сега се пробуждаме"**²⁰. Колкото по-назад в историята се отива, смята той, толкова по-недостатъчна грижа за децата можем да срещнем, толкова по-голяма е вероятността децата да бъдат измъчвани, умъртвявани, бити, сексуално тормозени.²¹

Първоначално според Ллойд де Маус отношението към детето е белязано от специфични религиозни представи като към нещо "опасно" и "зло". Исторически първата фаза на това отношение той нарича **"детеубийството"** - общо взето тя съвпада с античността и за него тя се персонафицира от Медея. Тогава според него обществото допуска детеубийството и принасянето на деца в жертва.

Втората фаза - от IV до XIII век - той нарича "*отстраняване*", изпращане навън: на отглеждане, на работа, в манастир и пр. Малкото дете в представите на възрастните е обзето от зло, то носи печата на греха и затова трябва да бъде бито. Мъжете избягват съприкосновението с малките деца.

Третата фаза - от XIV до XVII век де Маус определя като "*амбивалентна*". Според тогавашната представа, детето има безформена душа, на която трябва да се придаде форма, като че ли тя е направена от восък или гипс. И в този период в отглеждането и отношението към децата доминира принципът на удобството на възрастните, а не на децата.

Но в тези няколко века отношението към детето еволюира и това се вижда от масовото разпространение на картинното изобразяване на Дева Мария с малкия Христос.

Четвъртият период е в XVIII век и е свързан с голяма промяна в отношението към децата - т. нар. "*интрузия*", натрапване, контрол. Детето вече не се разглежда от перспективата на опасността за възрастните. Вниманието към децата се увеличава и за първи път към тях се появява емпатия от страна на родителите.

Петият стадий обхваща времето на XIX до средата на XX век - той е наречен "*социализация*". Вниманието към децата се засилва още повече и те получават все по-голяма обществена стойност. Това е времето на масовото разпространение на образователните институции. В този период се търсят подходящи за децата нови форми на общуване и се появява организираната обществена благотворителност за деца.

Последният, шести, съвремен период е наречен "*подкрепяне*", подпомагане. Той започва след Втората световна война и е тясно свързан с проблематиката на детските права. Животът на детето се контролира с минимум вмешателство. Децата вече се възпитават без насилие, без бой и родителите не се опитват да ги "*дисциплинират*". Сега от родителите се изисква да посвещават на децата много време, много енергия, разговори и общува-

не, и да създават подходящи условия за развитие на интересите на децата.²²

Филип Ариес и Ллойд де Маус очертават границите, в които се движи интерпретацията на историята на детството: като *еволуция*, или като *"гетоизиране"*.

Повечето съвременни изследвания клонят повече към разкриване на детайлите на промяната в отношението към детето в конкретна социална среда и определено историческо време.

Заедно с това общото в повечето изследвания е, че детството от обществено гледище е социалноисторическа конструкция, както и виждането, че съвременната представа за детството започва да се изгражда приблизително след XVII век.

2.5. "Коперниканският преврат" в отношението към детето през XVIII век. Детецентричното общество

Доказателствата за значителна промяна в нагласите към децата след XVII век карат някои автори да наричат промяната през XVIII в. "коперникански преврат" в отношението към детето.²³ Формулирането на това ново отношение и интерес към детето в обществото, се свързва с публикациите на Жан Жак Русо. На Русо се отреждат заслугите да изрече пръв необходимостта от изучаването на детето и на неговата собствена природа.²⁴

В тази посока върви и изследователската интуиция на първите занимания с история на детството в България. В 1935 г. председателката на пловдивския клон на Съюза за закрила на децата Невена Манолова пише в

статията си "Детето през пътя на вековете", че нагласите към децата са различни в отделните епохи, че те имат сложен и изменим характер и според нея отношението към детето се е променило най-много под въздействие на християнството.²⁵ От своя страна педагогическата наука по това време споделя тезата за преврата в отношението към детето, който се проявява в идеите на Русо и свързва началото на разпространението на тези идеи в България с името на д-р Петър Берон.²⁶

Очевидно е обаче, че промяната в отнасянето към децата е по-сложен процес от разпространението на възгледите на един автор сред ограничен кръг четяща публика. Още по-важно е да се проследи тази промяна в различните обществени среди и към различните групи деца. Ако се е променило отношението към децата в горните социални слоеве, какво е то в "народната култура", доколко и как тя се влияе от тези норми? Какво е отношението към чужди деца, бедни, сираци, изоставени деца, болни деца, извънбрачни деца? Какво от по-старите нагласи към децата се наслаждава в отношението към тях?

Ако отношението към децата и обществените норми на отнасяне с тях са се променили толкова много в последните 150 - 200 години в много страни, кои са факторите на тази промяна? Кое увеличава ценността на децата и ги превръща в център на семейния живот или на обществената грижа и кое прави възможно развитието на ново отношение към тях? Има ли групи деца, към които се е запазило или пък отново се е появило отношение на безразличие, страх, отчуждение, дори отвращение?

Изследователите на тези промени в мястото на детето преди всичко в европейските страни анализират както развитието на малкото семейство като социална и емоционална среда, така и на училището, както и ролята на педаго-

зи, философи и лекари и взаимодействието им със семейството чрез появата на ръководства за отглеждане на малки деца и разпространението на хигиенни, медицински и възпитателни норми. В това разпространение те търсят и факторите за намаляване на детската смъртност. Те изтъкват развитието на медицината и особено на педиатрията, както и на обществените институции, свързани с грижа или поне с изхранване на подхвърлени и изоставени деца и сираци.²⁷

След Просвещението, когато се преодолява стремежът към единно обяснение на света, болестите вече изглеждат изолируеми и органични. Познанието за детето расте с опита на институциите, където са концентрирани повече деца: училищата и болниците: така през XIX век се появява педиатрията, а през последната трета на XIX век тя изживява своя "героичен" период - тя става интегрална клинична дисциплина, която обосновава рационални норми и правила на хранене, хигиена, обличане и дори възпитание на детето. От този момент нататък разликата между "правилно" и "неправилно" отглеждане на децата се опира върху измерими рационални норми: количество храна, ръст, тегло, температура на въздуха, подходящ за детето режим и т. н.²⁸

В резултат на разпространението и влиянието на тези норми и познания, както и на институциите, които се създават през XVIII и XIX век: сиропиталища, детски клиники, домове за изоставени деца, санаториуми, законодателство, което ограничава детския труд и т. н. и съответстващи органи за контрол, детската смъртност в Централна и Западна Европа намалява решително.

В близост до педиатрията се развиват и възпитателните концепции на философи и педагози. С рационализирането на грижите за децата възпитателят, който през Просве-

щението е по-скоро градинар, който отглежда детската душа, на границата на XIX и XX век прилича повече на инженер, въоръжен с техники за рационални грижи към децата, за когото мнението на детето все още не играе роля.²⁹

Заедно с това през деветнадесети век се утвърждава и моделът на бюргерското семейство, чийто идеален тип и до днес не е загубил значението си. В него детството е защитено от несподобни чрез майчината любов и родителския авторитет, освободено от труд и грижи за препитанието; то е съпроводено с педагогическо внимание, със семеен уют и игри. Детето застава в центъра на семейното внимание: неговият живот, неговото здраве, храна, игри, образование и бъдеще са обект на специални грижи. "Нормално"³⁰ живее детето не само когато за него се полагат количествено измерими грижи, но и когато то има възможност да развива своята индивидуалност, чувства и способности. Колкото и широки все пак да са границите на това, считано за нормално детство - например по отношение на педагогическото насилие или авторитарното възпитание на т. нар. "черна педагогика", незачитаща детското мнение - то изключва тежкия труд на децата и предоставянето им да се грижат сами за своята прехрана и оцеляване.³¹

В противовес на тази представа за детството дълго време остава животът на децата на низините: на бедни селяни, индустриални работници и особено на подхвърлени, извънбрачни и безпризорни деца. Те имат друго детство, твърде близко до живота на възрастните и техните отговорности. Така детските светове, начините на социализация и отношението към децата в края на деветнадесети и началото на двадесети век остават дълбоко различни в зависимост от социалната и културна среда. Но независимо от дълбоките различия между тях, те си взаимодействат по много начини, и бюргерският модел оказва постоянно въздействие върху отношението към децата в по-широки обществени слоеве.

2.6. Модернизацията на обществото и отношението към детето. Модерната норма и благотворителността за деца

Процесите на модернизация въздействат непосредствено върху промяната на детството, или по-скоро промяната на детството е част от модернизационната промяна в Европа в края на XIX и първата половина на XX век. В промените в детството в най-ново време, тясно свързани с процеса на модернизация в Европа могат да се разграничат отново няколко по-малки фази. Тази периодизация е по-тясно свързана с общественото развитие и е направена от гледна точка на промяната в икономическото значение на децата, тяхната роля в труда и утвърждаването на нормите на рационалните грижи за децата.³²

Първият период обхваща времето от 1870 до 1920 г. Оттогава в Централна и Западна Европа започва да спада раждаемостта и настъпва т. нар. демографски преход. Същевременно качеството и количеството на храната се подобряват, а имунизациите, подобрената хигиена и водоснабдяването водят до подобряване на здравната ситуация, главно в градовете. Намаляват епидемиите и детската смъртност. През този период се утвърждава 6 - 8 годишно задължително образование. Икономическото значение на децата като работна сила спада. Отношенията между родители и деца се "разикономизират" и общуването между тях се натоваарва емиционално в по-голяма степен.

Втората фаза се простира от 1920 докъм 1960 г. Утвърждаването на 8-часовия работен ден създава възможност за разпространението на малкото семейство като културен модел и нормална форма на частния живот в най-широки обществени кръгове. Социалнополитическият дебат на два-

десетте години открива децата като модернизационен ресурс. Детството става обект на научни изследвания и грижите за деца стават важен обществен сектор. За първи път се регламентират правата на децата.

Третата фаза след 1960 г. съвпада с появата на консумативното общество. Децата демографски се превръщат в малцинство. Родителите се задължават да дадат чрез възпитание и образование "най-добрите шансове" за себеосъществяване на децата. "Благото на детето" става изходна нормативна база на социалната политика към децата. Това води до дилемата за съотношението на еманципацията и социалното дисциплиниране, закрилата и контрола на децата.³³

Периодизацията на Детлев Пойкерт, направена преди всичко въз основа на развитието на детството в Германия изхожда от взаимовръзката между процесите на модернизация и промяната в детството и отношението към децата. Тя отделя внимание на отношението към децата като елемент в процеса на модернизация на обществото.

Модернизационният процес променя отношението към детето и формулира по нов начин самото детство. Тези промени се характеризират различно от историците. В една от най-новите книги по история на детството, обхващаща времето "от голямата война до телевизионната ера", канадският историк Нейл Съдерланд твърди, че щастливото или нещастно детство зависят много слабо от историческата епоха, така че модерността не е направила децата по-щастливи.³⁴ Още по-категорична в това отношение е Елизабет Лофл-Хааг, която се съмнява, че всички детски градини, училища, детски площадки и други институции за деца са донесли повече щастие за децата. Нещо повече, тя смята, че традиционното общество е по-"детелюбиво" от модерното. Тя се обосновава с данните на намаляващата раждаемост: в модерното общество семействата ограничават броя на децата, защото повечето деца в семейството снижават неговия

стандарт на живот. Обратно на това, в миналото хората са искали да имат повече деца.³⁵

Независимо от различните гледни точки, историците могат да допринесат да се разкрият повече аспекти на промените в отношението към децата, с които са съпроводени модернизационните процеси. Тези изследвания за различни страни и различни обществени среди помагат да се открият исторически нови нагласи към децата, както и да се видят по-ясно широките граници, в които варират тези нагласи.³⁶

Историческите промени в отношението към децата и представите за "нормално детство" в България и другите балкански страни през XIX и XX век също се поставят в обществения контекст на модернизацията. В тях социално-демографската картина в края на XIX и началото на XX век има свои особености.

Балканските страни запазват сравнително висока раждаемост няколко десетилетия след демографския поврат в Средна и Западна Европа. Икономическото значение на децата в индустрията също намалява, но се запазва още дълго време в домашното стопанство. Принципът на всеобщото образование е също въведен в балканските страни. Според Търновската конституция от 1879 г. в България то е задължително за двата пола, но в първите десетилетия не успява да обхване всички деца. Постепенно в балканските страни се създава здравна мрежа и се разпространяват нормите на модерната хигиена, но дълго време селските слоеве остават в нейната периферия. И в селата, и в градовете детската смъртност дълго време остава относително много висока. Още в средата на деветнадесети век са отпечатани първите ръководства за отглеждане на деца, но модерните здравни съвети проникват сред сравнително ограничени обществени среди.³⁷ Господството на традиционните практики в отглеждането на децата, невежеството и бедността се сочат като главна причина за това от една страна, а от друга - липсата на държавни грижи към децата.

Така разпространението на новите правни, медицински и възпитателни норми в отношението към децата се разполага в центъра на полето на напрежение между модернизационните усилия на лекари, юристи, педагози и различни граждански организации от една страна, държавната социална политика - от друга, и от трета - традиционните нагласи към децата, които вече не могат да осигурят достигането на онази статистическа картина по отношение на детската заболяемост, смъртност и обществени грижи за децата, която се вижда в европейските страни. Това изостря публичния дебат за детската смъртност, както и за промяната в отношението към най-зле поставените групи деца: сираци, деца, родени извън брака, безпризорни и подхвърлени деца, деца с увреждания и т. н.

Тази проблематика влиза в публичния дебат в балканските страни още в края на деветнадесети век главно с усилията на лекари и благотворителни дружества. Едва след Първата световна война обаче нейните стойности се осъзнават като значимо мерило за напредъка на обществото. Това води до създаването на своеобразен "обществен консенсус" в отношението към децата, и общовалидни стандарти на детството за всички деца, превръщането на грижите за децата в проблем на цялото общество.

Така децата се открояват с по-ясна обществена видимост след Първата световна война - особено бедните, принудени да работят деца, бежанските деца, както и безпризорните, гладни и болни деца. Първоначално в очите на детски лекари, учители и дейци на различни благотворителни дружества децата започват да се отделят като колективен, нуждаещ се от закрила субект. Усилията на професионалистите, които се занимават с деца, както и на обществената благотворителност за деца в България са насочени към създаването на такава мрежа, чрез която да се популяризира и "нормалните" стандарти в грижите за децата в другите страни.

Глобализирането на тази тематика през Първата световна война и приемането на първата декларация за правата на детето катализират този процес. С дейността на тези институции и личности, които са ангажирани с популяризирането и установяването на модерните норми на грижите към децата, и с постепенното ангажиране на по-широки обществени кръгове и разгръщането на социалната политика на държавата към децата е свързан един от най-добре очертаните исторически преходи в отношението към децата у нас.

* * *

Дълго продължилата война променя всички параметри на детството за децата от всички обществени среди. Бедността и нищетата принуждават много семейства да разчитат на труда на децата. Заедно с това продължителното откъсване от семействата довежда до по-силно емоционализиране на отношенията между бащи и деца.

Войната създава нови групи бедстващи деца: хиляди сираци, безпризорни и бездомни деца, ранени деца и осакачени деца, бежански деца, безнадзорни - най-често деца на работещи майки. Тя прави твърде очевидни тези групи. Тя поставя въпроса за обществения дълг към жертвите на войната:

*"...деца сираци на мили герои, пролели кръвта си и загинали на поля бранни - те са и наши близки - и ний, обществото, ще трябва да заменим скъпата и велика за тях загуба като ги вземем под попечителството и грижата си и със своята лепта дар да дадем нещичко за осигуряването на тяхното прехранване и възпитание."*³⁸

Отместването на държавните граници, огромните потоци от бежанци и изселници в цяла Европа глобализират и проблема за грижите за децата и отношението към тях независимо дали това са децата на победителите или на победе-

ните във войната. Масовата епидемия от испански грип също прекосява държавните граници и покосява живота на още много деца и млади хора.

Когато оцелелите във войната възрастни съумяват да се огледат около себе си, те откриват, че междуременно се раждат още деца и че шансовете на тези деца да оцелеят и станат възрастни са по-малки, отколкото са били шансовете на войниците, които заминават през 1914 - 1918 г. за бойното поле да се завърнат живи по домовете си. Войната срещу децата продължава. Тогава повикът на английската учителка Еглантин Джеб "Спасете децата!" също прехвърля държавните граници. През 1924 г. този призив достига и България.

Бележки:

1. София Гутова, *"Когато пътувахме като чергари от град на град, бяхме по-добре, но щом започвахме да се оправяме, се случваше нещо - туболести, тубойна, туб..."*, сп. Балканистичен форум, 3/1997.

2. За този тип начало на автобиографичния разказ вж. M. Bernold, Anfaenge. Zur Selbstverortung in der popularen Autobiographik, in: Historische Anthropologie, 1993/1.

3. Ил. Пейчинова, Селищна и семейна история (курсова работа), 1996, ръкопис.

4. R. Benedict, Kontinuitaet u. Diskontinuitaet in Sozialisationsprozess, in: M. Kohli Hg, Soziologie des Lebenslauf, Darmstadt 1978, 195.

5. В настоящата работа е използван немския превод на Филип Ариес: P. Aries, Geschichte der Kindheit, Muenchen 1975.

6. Вж. по-подробно Г. Дресел, Историческа антропология, С, 1998.

7. P. Aries, пос. съч., с. 37 и сл.

8. Пак там, с. 45.

9. Пак там, с. 49 и сл.

10. Пак там.

11. K. Neumann, Zum Wandel der Kindheit vom Ausgang des Mittelalters bis an die Schwelle des 20. Jahrhunderts, in: Markefka M., Bernhard Nauck, Handbuch der Kindheitsforschung, 1993.
12. Eduard Shorter, Die grosse Umwaelzung in den Mutter -Kind Beziehung vom 17 bis zum 20 Jahrhundert. in: Jochen Martin, August Nitschke /Hg/, Zur Sozialgeschichte der Kindheit, Verlag Karl Alber Freiburg/ Muenchen,1986. S. 503 - 525,
13. Пак там.
14. Irene Hardach - Pinke, Zwischen Angst und Liebe Mutter-Kind Beziehung seit dem 18. Jahrhundert. In: Jochen Martin, August Nitschke/Hg/, (пос. съч.) с. 525 - 591.
15. Пак там.
16. Elisabeth Badinter Die Mutterliebe, Geschichte eines Gefuehls vom 17. Jahrhundert bis heute, 1991.
17. Elisabeth Badinter, пос. съч.
18. За т. нар. социално майчинство вж. Pat Thane, Wohlfahrt und Geschlecht in der Geschichte: ein partieller Ueberblick zu Forschung, Theorie und Methoden, L'Homme, Z.F.G., 5. Jg/H.2, 2 - 16. , също вж. Christa Haemmerle /Hg/, Kindheit im Ersten Weltkrieg, Boehlau Verlag, 1993, S. 269.
19. Основните тези са резюмирани по немското издание на Лойд де Маус, Lloyd de Maus, Hoert ihr die Kinder weinen, 1977.
20. Пак там.
21. Пак там.
22. Пак там.Вж. също И. Кон, Ребенок и общество, Историко-этнографическая перспектива, Москва, 1988.
23. Neumann, пос. съч.
24. Пак там.
25. Н. Манолова, Детето през пътя на вековете, сп. Обществено подпомагане, 1935, кн. 19-22.
26. Вж. Г. Дочев, Педагогическата мисъл и училищното дело в Европа преди 100 години във връзка с делото на д.-р Петър Берон, В: Сборник "Д-р Петър Берон" по случай стогодишнината на Рибния буквар 1824-1924, С., 1926, с. 115-135.
27. Reinhard Spree, Sozialisationsnormen in Aertzlichen Ratgebern zur Sduglings - und Kleinkindpflege, in: Jochen Martin, August Nitschke /Hg/, Zur Sozialgeschichte der Kindheit, Verlag Karl Alber Freiburg/ Muenchen,1986., S. 609 - 661.
28. Пак там.
29. Eduard Seidler, Das kranke Kind, Historische Modelle einer medizinischer Anthropologie des Kindesalters in: Jochen

Martin, August Nitschke /Hg/, Zur Sozialgeschichte der Kindheit, Verlag Karl Alber Freiburg/ Muenchen, 1986. S.685 - 711.

30. Това, което наричаме "нормално детство" следователно е съвременна категория, която е резултат от развитието както на семейството, така и на институциите, на науката, на законодателството и държавната политика. Колкото и неопределено да изглежда това понятие, всички имаме някаква представа как трябва да изглежда нормалното детство и какви трябва да бъдат нормите на грижите за децата.

31. Периодът, който Ллойд де Маус нарича "натрапничество" или "вмешателство" ("интрузия") се оценява негативно от американската изследователка Алис Милър. Тя смята, че отношението към детето в този период е разчистило пътя на възприемането и разпространението на фашизма по-късно. Според нея възпитанието през този период е т. нар. "черна педагогика", основана на забрани и дисциплиниране. Педагогиката, както и педиатрията на границата между деветнадесети и двадесети век се опира не на любов и топлина, а на рационално отношение и спазване на определени принципи. Именно това равнодушие, граничещо със студенина според Алис Милър, предизвикват затвореност, интровертност, песимизъм, чувство за вина, и създават социален характер, който е основа за асоциално поведение. По-подробно за т. нар. "черна педагогика". Вж. Alice Miller, Schwarze Pedagogik, 1987.

32. Michael - Sebastian Honig, Sozialgeschichte der Kindheit im 20. Jahrhundert, in: Markefka M., Bernhard Nauck, Handbuch der Kindheitsforschung, 1993, S. 207 - 224.

33. Пак там.

34. Neil Sutherland, Growing Up: Childhood in English Canada from the Great War to the Age of Television, University of Toronto Press, 1997.

35. Elisabeth Loffl - Haag, Hoert Ihr die Kinder lachen? Zur Kindheit im Spaetmittelalter, 1991.

36. Именно тази вариативност на нагласите към децата и на самото детство в отделните страни е една от най-интересните страни в изследванията на детството в процеса на модернизация. Вж. Н. Съдерланд, пос. съч.

37. Първата книга със здравни съвети за отглеждане на децата в българските земи излиза през 1853 г. Тя е превод на Захари Княжески. Проникването на здравни съвети за отглеждането на децата, както и съдържанието на преводните и оригинални български книги за грижите за деца е слабо изследван проблем у

нас, който заслужава самостоятелно проучване. Вж. Милчо Цонев, Развитие на детското здравеопазване в България, С., 1979. Също вж. М. Попов, Здравни грижи за децата по българските земи до Освобождението от турско робство, 1975 г. (Дисертация).

38. Ив. Великов, За сиропиталищата, Видински общински вестник, бр. 7, 10.юни 1924.